

ZEF MIRDITA

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR-10000 ZAGREB

PRISUTNOST ORIJENTALNIH KULTOVA NA PODRUČJU DARDANIJE*

UDK931 (38)

Izvorni znanstveni rad

Autor u ovom radu na temelju epigrafskog materijala i rezultata znanstvene literature raspravlja ofenomenu orijentalnih kultova božanstava: Bellona, Bonus Eventus, Caelum, Dea Syria-Atargatis, Dom(i)na et Dom(i)nus, Jupiter Dolichenus, Cybele, Mitra, Omfala, Pontos, Sabazius, Terra (Tellus), njihovom karakteru i njihovoj funkciji i prisutnosti na području Dardanije u rimsko doba.

Prodorom grčkog jezika na Istok i posredovanjem njegovih pojmova, te prijenosom duhovnih i religioznih vrijednosti istočnih naroda u zapadni svijet, omogućeno je da se zapadni, a ponajprije grčko-rimski svijet, izbliza upozna s narodima Istoka, njihovim civilizacijama i svim bogatstvima njihova duhovnog života, religioznih sustava i načina meditiranja, te metafizičkog shvaćanja života i smrti. No, unatoč mogućnostima grčkog jezika u izražavanju velikih shvaćanja i sadržaja najsuptilnijih pojmova istočnjačkog spekulativnog promišljanja metafizičkog svijeta, ipak, potrebno je jasno reći da ni sam grčki jezik nije uvijek mogao izraziti adekvatne sadržaje pojmova koje su upotrebljavali svećenici u tumačenju raznih orijentalnih kultova, filozofskih i religioznih sadržaja i predodžbi. Upravo ovu objektivnu činjenicu treba imati u vidu kada se raspravlja o širenju i populariziranju bilo koje religije na nekom području, koje ima različitu kulturu u odnosu prema ishodištu određene religiozne ideje. Naime, prilikom svakog prenošenja u neko strano kulturno podneblje religiozna misao poprima nove forme preoblikovana sadržajima nove kulturne sredine. Ona se zapravo počinje individualizirati pod utjecajem kulturnih shvaćanja nove zajednice i novoga podneblja. Međutim, to ne znači da počinje gubiti svoja univerzalna načela svojstvena svakoj religiji. Stoga, i u slučaju kada religija nekog određenog ishodišta nastoji sačuvati i zadržati svoj autentični identitet i svoju duhovnu vitalnost, ona je, ipak, prisiljena poprimiti nove oblike kako bi bila što prihvatljivija svojim pristašama, preobražavajući se ponekad čak i u sekte, koje su karakteristične za svaku pučku religiju.¹ Tako zapravo i počinje proces sinkretizma grčke i rimske religije. Dakako, treba razlikovati teološki od onog praktičnog sinkretizma.

Dok se pod teološkim sinkretizmom podrazumijevaju nastojanja filozofa i teologa da se određenom božanstvu pridjenu izrazi i pojmovi kozmičkog duha, kao što je to bio slučaj s filozofima - stoicima, praktički pak sinkretizam podrazumijeva službeno obavljanje obreda nekog svećenika u čast mnogih

*cf MIRDITA, Zef. 2001. *Religioni dhe kultet e Dardanëve dhe Dardanisë në antikë*. Zagreb.

1. REITZENSTEIN 1927 (1952): 17.

bogova.² Stoga, imajući u vidu ovu činjenicu, treba pažljivo pristupiti bilo kojem podatku ili pak spomeniku posvećenom nekom orijentalnom božanstvu koji se sačuvao na području nekadašnjeg Rimskog Carstva. Pitanje je, naime, u kojem je opsegu to božanstvo sačuvalo svoja prvobitna svojstva, odnosno koliko je otuđeno ili pak promijenjeno posredstvom *interpretatio Graeca*, odnosno *interpretatio Romana* ili pak *interpretatio barbarica*, i koliko takve *interpretationes* mogu potvrditi fenomen sinkretizma. Nadalje, samo se po sebi nameće pitanje: koliko i da li je moguće uopće upoznati individualne osobine nekog božanstva prikazanog na nekom spomeniku. Uostalom, svako postavljanje nekog spomenika ili pak neke are posvećene određenom božanstvu otvara također problem: da li je to učinjeno zbog vanjskog likovnog prikaza određenog božanstva ili pak zbog određenih motiva dedikanta, odnosno ritualnog službenika dotičnog kulta.³ S druge pak strane, vrijedi se zapitati zašto se spomenici ili pak votivne are posvećene orijentalnim božanstvima ili kultovima na području Rimskoga Carstva, a osobito oni u Podunavlju, velikom većinom nalaze na limesu, odnosno u vojničkim naseljima. To dokazuje da su nositelji ovih kultura upravo bili vojnici.⁴

Imajući u vidu činjenicu daje Dardanija svojim geografskim položajem bila most između Istoka i Zapada, ona je samim time bila i područje na kojem su se susretali razni kultovi i fenomeni kulturno-duhovnih pojava. Dakako da su različitost i veličina, te prostranost geografskog prostora omogućili, kao što se to razabire iz epigrafskog materijala, održavanje stanovitih osobitosti u duhovnom i kulturnom životu Dardanaca. A kako je epigrafski materijal, koji je osnovni izvor za evidentiranje prisutnosti različitih kultova, pa i onih orijentalnih, uglavnom usredotočen u urbanim sredinama, u koloniji *Scupi*, te muni-palnim središtima (*Ulpiana*, *Naissus*, *Municipium*, *DD*, *Municipium* kod Kline), odnosno *civitates peregrinorum*, i rasprostranjenost tih kultova je dosta ograničena. Međutim, epigrafski materijal sadrži ne samo dokaze o prisutnosti raznih kultova nego i o socijalnoj strukturi i podrijetlu njihovih nositelja, što se očituje iz kognomina, od kojih su neka i teoforična,⁵ ali i o stupnju romanizacije, odnosno helenizacije. Premda su orijentalni kultovi na dardanskom području prisutni sporadično, oni su veoma značajni kako svojim sadržajem, tako i prikazima. U ovom radu pokušat ću predočiti zaokruženu sliku pojave i rasprostranjenosti orijentalnih kultova na dardanskom području u antici.

1) BELLONA (odnosno stari oblik Duellona)

Iako je ovaj kult italčkog podrijetla i spominje se kao pratilac boga Marsa,⁶ u doba Sule nakon ratova s Mitridatom ovo kapadokijsko božanstvo, poznato pod imenom *Ma* ulazi u Rim i sinkretizira se sa starim italčkim božanstvom *Bellona*.⁷ Daje riječ o kapadokijskom božanstvu sinkretiziranom s italčkim, svjedoči riječ *Deus* koja se veoma rijetko nalazi ispred rimskih božanstava.⁸ Ovo je božanstvo

2. BAILY 1932: 255 s. Glede pojma "sinkretizam" koji u svome osnovnom značenju nema nikakve veze sa religioznim sadržajem, (v. GRESSMANN 1930: 9 ss.). U antici se rijetko upotrebljavao ovaj pojam u tom smislu (Plut. Aemil. XXV 1-2). On je usko povezan sa grčkom rječju *KpsTi^m*, a znači "ja sam iz Krete", "ja sam Krećanin." Međutim, riječ *ouvKpEXI^s* (io<; znači "ujedinjenje", "federacija" Krećana, zajednice Krete. (LIDDELL - SCOTT 1961:995, 1666, s.v.) Povijesno-politička osnova ovoga pojma temelji se na međusobnom neprijateljstvu pućanstva na Kreti. Ovo neprijateljstvo prestaje kada se suoćavaju sa zajedničkim vanjskim neprijateljem. Dakle, ovaj pojam u antici nije imao nikakvu religioznu konotaciju, koja je konstrukt suvremenih znanstvenika, za koje sinkretizam oznaćava mješanje orijentalnih religija između sebe, odnosno mješanje mjesnih bogova sa tućim, odnosno stranim, (v. SCHVERTHEIMER, *ANRW*, II 18,1,

1986: 806 s.; Les syncretismes 1973; DUNAND - LEVEQUE 1975; COLPE 1971: 15 ss.).

3. SCHVERTHEIMER, *ANRW*, II, 18,1, 1986: 795; SCHVERTHEIMER 1974: 305-315.

4. SCHVERTHEIMER, *ANRW*, II, 18,1, 1986: 795, bilj. 2.

5. MIRDITA, *VAMZ*, 3. s., 30-31/1997-1998: 33-45.

6. PROCKSCH, *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1965, col. 774 s.; *RE*, I-2, 1866, col. 2342-2343; *Diz. ep.*, I, 1895: 987 ss.; WIS-SOWA 1971:151 s., 348 ss.; LATTE 1976:235.

7. WISSOWA 1971:384s.; LATTE 1976:281; VERSNEL 1981:57, 61; DÖRNER 1981: 86.

8. VAGLIERI. *Deus. Diz. ep.*, II - 2, 1910: 1716 ss.

veoma rijetko prisutno u provincijama. Smatra ga se i zaštitnicom porodilja.⁹ Ime *Bellona* znači rat i potječe od latinskog *Bellum* kao *Marsov* dvojnika. U Dardaniji ga nalazimo na jednoj votivnoj ari, nađenoj na području kolonije Scupi, točnije u Bardovcima: - *Deae\ Bello\nae \ C. Iuli\us Lon\ginus \ dec(urio) q(uin)q(uenalis) \ ex visu*.¹⁰ Iz toga se vidi daje dedikant stanoviti Longinus, koji je obnašao dužnost dekuriona *quinquenalis*, ali je teško bilo što reći o njegovom podrijetlu. Spomenuti dedikant mogao bi biti identičan s veteranom natpisa nađenog u selu Mirkovce, sjeverno od Skoplja.¹¹ zbog čega bi se moglo pretpostaviti daje natpis iz istog vremena, tj. iz II. stoljeća ili iz prvoga desetljeća III. stoljeća poslije Krista.¹²

2) BONUS EVENTUS

Premda božanstvo *Bonus Eventus* pripada grupi bogova čiji je kult bio prisutan u Rimu u vrijeme dok je još bio organiziran kao zemljoradničko društvo, kasnije poprima značenje ekonomskog dobrog stanja, ratne sreće,¹³ a kad se pak nalazi u zajednici s drugim božanstvima, onda bi se sa sigurnošću moglo zaključiti da se u njegovu liku krije neko nerimsko božanstvo.¹⁴ Zapravo riječ je o deificiranom pojmu. To je slučaj s natpisom otkrivenim u Nišu, na kojem je *Bonus Eventus* u pratnji epiteta *Dom(n)us* i *Dom(n)a*¹⁵ za koje A. v. Domaszewski¹⁶ smatra daje riječ o tračkom božanskom paru koji bi se mogao usporediti s grčkima Apolonom i Dijanom. To navodi na zaključak da je riječ o nekom orijentalnom božanstvu. Prema mome mišljenju, riječ je o paru *Kibeli i Attisu*. Stoga pod imenom *Bonus Eventus* treba razumijevati neko nerimsko božanstvo orijentalnog podrijetla u funkciji sadržaja samoga imena.

3) CAELUM

Pod imenom *Caelum*, koje je u biti deificirani pojam, krije se zapravo kult grčkog *Urania* i? koji je bio veoma rasprostranjen na Istoku, a osobito u Siriji.¹⁸ Čini se daje ovo božanstvo bilo na Istoku vrlo omiljeno, što se može zaključiti prema votivnoj ari otkrivenoj u Brazdi, i posvećenoj Jupiteru, Nebu, Zemlji i Pontu: *I(ovi) Ofptimo) M(aximo)\Caelo et Terrae Ponto-\que beato ob vindictamfecit \ Cass(ius) Vict(orius?) Victor Onesimus \ aram \Scup(inorum) aed(ilis) dec(urio) v(otum) s(olvit) m(erito)*.¹⁹ Dedikanti ove votivne are su orijentalci. Riječ je o trima osobama: Victor Cass(ius), Victor Onesimus koji je obnašao funkciju dekuriona i aedila i Cassius Victor (?) koji je bio libertin.²⁰ Vremenski pripada drugoj polovini II. stoljeća ili pak III. stoljeću poslije Krista. Inače kognomen Onesimus potvrđen je na brojnim natpisima u Dalmaciji, Daciji i Panoniji,²¹ a samo jednom u Egejskoj Makedoniji (Filipi).²²

4. DEA SYRIA - ATARGATIS

Sirija, zahvaljujući svome geografskom položaju koji ju je učinio mostom između Sredozemlja i Male Azije, Sjevera i Juga, bila je područje na kojem su se prožimale različite kulture sa svim njihovim

9. TRAN TAM TINH 1972: 98.

10. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, *ŽA*, 31/1981: 181; *IMS*, 6/1982: 49, nr. 1.

11. *CIL* III 8197

12. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, *ŽA*, 31/1981: 184.

13. WISSOWA, *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978, col. 795 s.; *RE*, 1-2, 1866, 2439; WISSOWA 1971: 267 s.

14. DOMASZEWSKY 1909:126.

15. *CIL* III 8244 = 13812; *ILS*, 4072; *JÖAI Beibl*, 4/1901, 136 s., nr. 40; VULIĆ, *Spomenik SKA*, 39/1903: 72, nr. 37; *AE*, 1902: 8, nr. 28; DOMASZEWSKY 1909: 120; MIRDITA 1981: 279, nr. 413 (60); *IMS*, 4/1982: 68, nr. 3.

16. DOMASZEWSKI 1909:120.

17. STEUDING, *Roscher's Lacikon*, 1-1, 1978, col. 844 s.; *RE*, III-1, 1897, col. 1276 ss.; *Diz. ep.*, II - 1, 1961: 9 s.

18. CUMONT 1959: 118; NILSSON 1974: 273 s, 513; BENDALA GALAN, *ANRW*, II 18, 1, 1986: 369 ss.

19. KERAMITČIEV 1966: 61 ss., nr. 1.; *ILJug*, 19, 1978: 50, nr. 555; MIRDITA 1981: 234, nr. 130; *IMS*, 6/1982: 52, nr. 7 (ponavlja se na str. 234, nr. 54.)

20. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, *IMS*, 6/1982, komentar ad nr. 7.

21. *CIL* III 2163, 2259, 3836 i dr. v. Index

22. *CIL* III 633.

duhovnim i religioznim bogatstvima²³ od neolitika pa nadalje. Unatoč tome, u Siriji se, ipak, stvarala jedna politički jedinstvena formacija koja je omogućila razvitak značajne kulture.²⁴ Premda je bila pod jakim utjecajem Aramejaca, Sirija je u VIII. st. prije Kr. postala sastavnim dijelom asirske države. Ipak, u kulturnom je pogledu bila neovisna. Upravo iz ove duhovno-vjerske i kulturne tradicije potječe kult božice *Dea Syria-Atargatis* koja je bila i glavna sirijska božica.

Dea Syria bila je božica koja je simbolizirala prirodu i život, predstavljala je stvaralačku snagu Prirode, odnosno bila je božica plodnosti.²⁵ Etimološko značenje imena ovoga hierapolitanskog božanstva je bilo temom proučavanja mnogih znanstvenika. Tako je Paul John Morin ime Atargatis izvodio od *'Atar* i *'Atah* što na aramejskom dobiva oblik *'Ashtar(t)* (=Aštarte, Ištar), ime pod kojim se skrivajedno semitsko božanstvo koje su Aramejci štovali još u najstarija vremena.²⁶ Ovo pretapanje *'Atar* i *'Atah*, nastalo je u vrijeme kada su Aramejci došli u Siriju i u imenu *'Atar* prepoznali svoju božicu *'Ata(h)*.²⁷ Mnogi su znanstvenici mišljenja da se supstrat imena *Atargatis* nalazi u imenu *Aštar*,²⁸ sa značenjem "more" i "riba".²⁹ Međutim, H. J. Drijvers na osnovi numizmatičkih podataka dolazi do zaključka daje prvobitno ime *Deae Syriae* u Hierapolisu glasililo *'th=Ateh* i protivi se mišljenju prema kojem bi *Atargatis* bila kombinacija triju glavnih kanaanskih božanstva te da dodatak *'tr* na novcu znači božica. Nadalje *'tr 'th* koji se nalazi na mnogobrojnim natpisima treba čitati kao *Božica Ateh*, stoje zapravo arameizirani oblik *anat*. Prema mišljenju W. F. Albright ime *Atargatis* rezultat je kombinacije imena *Aštar \ Attar* i *'Anat*.³⁰

O kultu *Deae Syriae*, njezinim paredrima, ritualima i glavnom hramu u Hierapolisu pisao je Sirijac Lukijan iz Samosate u djelu *IIEPI THEEYPIEE OEOY*.³¹ On božicu *Rhea* izjednačuje s božicom *Atargatis*.³²

Razlog ovog poistovjećivanja otkriva činjenica da pored lika božice stoji njezin paredar *Hadad*, koji se nalazi između sjena, kao i božanski par *Zeusa s Herom*.³³ Kako je *Dea Syria* božica plodnosti, ona se poistovjećuje i s *Afroditom*,³⁴ dakako u erotskom smislu,³⁵ a i s božicom *Artemisom* koja je bila srodna s *Kibelom*.³⁶

Iz svega navedenoga proistječe da je *Dea Syria-Atargatis*, kako je opisuje Lukijan, božanstvo sinkretičkog karaktera u kojem su se kontaminirala mnoga božanstva Male Azije. To nas ne treba iznenaditi jer takav fenomen u duhovnom životu Male Azije nije rijetkost.³⁷

23. WOOLLEY 1942: 9-18; WOOLLEY, 1964: 179-190; WILL 1963: 511-526; HÖRIG, M. *Dea Syria-Atargatis*. *ANRW*, II, 17,3, 1984: 537 s.; van DIJK 1969; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, IV, 1977, col. 1629-1642.

24. O fenomenu tog kulturnog jedinstva vidi: BUCCELLATI 1967.

25. HÖRIG 1979: 257, nr.1.

26. MORIN 1960: 6 ss.; HÖRIG 1979: 247 ss.; HÖRIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1539; MEYER, *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978, col. 645 ss.; 650 s.

27. HÖRIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1539.

28. ODEN 1977: 60 ss.; DRIJVERS 1980: 84 A25; SEYRIG, H. *Syria*, 15/1934: 170 ss.; COOK 1964: 584, n. 2; vidi i 553, n. 2.

29. DRIJVERS 1980: 84, 88; HÖRIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1552.

30. ALBRIGHT 1946: 4.

31. Lucian., cap.: 1-60; HAJJAR, *ANRW*, II, 18,4, 1990: 2258-2262.

32. Lucian 32,3; Cornutus nat. deor. 6; Eusebius, Praef. in IV 10,42; WISSOWA 1971: 360; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, IV/1977, col. 1632.

33. HÖRIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1543. O pojavi božanskih parova vidi opširnije: MAYER 1978: 595 ss.; DRIJVERS 1981: 244 ss.; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, IV/1977, col. 1631.

34. Lucian 32,8; Plin NHXXIII 17; Plutarch, Crassus 17,6.; CCDS, 1,1,8: 12; 92: 53; 87: 55; NILSSON 1974: 123, 125, 127, 129; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, IV/1977, col. 1632.

35. HÖRIG, *ANRW*, II 17,3, 1984: 1544, bilj. 42; COOK 1964: 583, bilj. 1.

36. VERMASEREN 1977, Fot. 16.

37. YÖSIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1545 s.

Lukijan također piše o njezinu kultu i svećenstvu. Njezin se hram nalazio u Hierapolisu, gdje je božica prikazana sa svojim paredrom Hadadom.³⁸ Nosioci ovoga kulta širom antičkog svijeta, osobito grčko-rimskoga,³⁹ osim velikog broja robova, bili su i trgovci, osobito u III. st. poslije Krista. Nosioci ovoga kulta bili su i vojnici,⁴⁰ a poznato je da se rimska vojska u prva tri stoljeća - kako na Zapadu, tako i na Istoku - regrutirala ponajviše od istočnjaka.⁴¹

O prisutnosti ovoga kulta u Dardaniji svjedoči jedna tabula ansata koja je nađena na području kolonije *Scupi* u Dolno Nerezi: - [---] *L. f(ilius) Pub(lia) RE | ± 4] Vero<n>a CON | [de]c(urio) quaestor II v(ir) | [col(oniae) Fl(aviae) (?)] fel(icis) Dar(danorum) hoc t(em)pl(um) | [impe]nsa sua fac(iendum) c(uravit) | [D]eae Syriae;⁴² natpis samo posvjedočuje da je na tom području u čast božice *Dea Syria* bio podignut hram. Na lokalitetu Dolno Nereze⁴³ otkriven je dio još jedne tabule ansate, koje je drugi fragmenat, prema tvrdnji B. Dragojević-Josifovske, pronađen u "Kalima" kod Skopja;⁴⁴ na kojem piše: - *S[anct]issimae] | [D]eae | [Syriae (?)] --- | ---*.⁴⁵ Treba istaknuti da se u Dardaniji svjedočanstva o njezinom kultu mogu pronaći jedino na području kolonije *Scupi*.*

5. DOM(I)NA ET DOM(I)NUS

Opće je prihvaćeno mišljenje da u grupu orijentalnih božanstava ulaze i ona ispred čijih imena stoje nadjevci *Dom(i)na et Dom(i)nus*. Ovi nadjevci korespondiraju s grčkim *Kyria* i *Kyrios*.⁴⁶ Međutim, potrebno je istaći činjenicu da su ti epiteti navedeni i ispred imena rimskih božanstava. Smatra se da nadjevak *Domina* podrazumijeva božicu Kibelu.⁴⁷ Ovo je božansko zajedništvo bilo veoma rasprostranjeno u Daciji,⁴⁸ a i poistovjećuje se s Kibelom i Atisom. S obzirom na činjenicu da navedeni nadjevci u provincijama podrazumijevaju božanstva koja su došla sa Istoka,⁴⁹ pretpostavljam da je i u našem primjeru riječ o kultu Kibebe i Atisa. On se u Dardaniji spominje na jednoj votivnoj ari: *Domn(ae) Re[g(inae)] | et Domno et | Bono Evento(!) | pro s(alute) Aug(usti) | Ulp(ius) Martinus s(trator) | c(onsularis) l(egionis) VII C(laudiae) S(everianae) Alex(andrianae) v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito)*.⁵⁰

6. IUPITER DOLICHENUS

Njegovi dedikanti potvrđuju da je on bio karakteristično vojničko božanstvo. To su uglavnom bili vojnici, iako ima i ponekih civilnih struktura,⁵¹ a rasprostranjen je posvuda na području Rimskoga

38. Lucian 16,33, 44-47; MORIN 1960: 20; ODEN 1977: 169 ss.; CLEMEN 1938: 48; HÖRIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1546 ss.; DRIJVERS 1981: 243s.; LATTE 1976: 346 s.; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, IV/1977, col. 1632.

39. LATTE 1976: 345 ss.; WISSOWA 1971: 361 ss.; NILSSON 1974: 123.

40. CUMONT 1959: 94 ss.; Isti: *RE*, IV-2, 1901, col. 2236-2243; CESANO, *Diz.ep.*, II-2, 1910: 14-67; MORIN 1960: 38 ss.; HÖRIG, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1550-1575; DRIJVERS 1981:242 s.; TACHEVA-HITOVA 1983: 264-265; SANIE, *ANRW*, II, 18,2, 1989: 1203 ss.; TURCAN, *ANRW*, II, 18,1,1986: 510.

41. FORNI, *ANRW*, II, 1, 1974: 385 ss.

42. *IMS*, VI/1982: 57, nr. 15.

43. *IMS*, VI/1982: 58, nr. 16

44. *IMS*, VI/1982, komentar ad nr. 17.

45. *IMS*, VI/1982: 58, nr. 17.

46. PETER, *Roscher's Lexikon*, II-1,1965, col. 1755.; *RE*, V-1,1903, col.1301 ss.

47. DREXLER, *Roscher's Lexikon*, I-1, 1965, col.1797.

48. *CIL* III, Index.

49. DREXLER, *Roscher's Lexikon*, II-1,1965, col. 1755 ss; *RE*, V-1,1903, col. 1301 ss.

50. *CIL* III 8244=13812; *ILS*, 4072.; *JÖAIBeibl*, 4/1901: 136 s, nr. 40; VULIĆ, *Spomenik SKA*, 39/1903: 72, nr. 37; *AE*, 1902: 8, nr. 28; DOMASZEWSKI 1909: 126; MIRDITA 1981: 279, nr. 413 (60); *IMS*, IV/1982: 68, nr. 3.

51. SCHWERTHEIMER 1981: 195 ss.; SCHWERTHEIMER, *ANRW*, II, 18,1,1986: 1795 ss.; HÖRIG, *ANRW*, II, 17,4, 1984: 216 ss.; SPEIDEL 1978; WAGNER, *BJ*, 182/1982:133; ZOTOVIĆ 1966: 37-52; DOMASZEWSKI, *WZ*, 14/1895: 60; DOMASZEWSKI, New York, 1975: 12, 59 ss., 64. A o njegovoj identifikaciji sa Zeusom ili Jupiterom vidi: COOK. *Zeus*. New York, 1964: 604-631.

Carstva, makar i sporadično.⁵² Prvobitna postojbina ovoga kulta bio je *Doliche*, današnji lokalitet Dülük Babe, u Komageni u sjevernoj Siriji. To je bilo raskrižje koje je pogodovalo razmjeni i utjecajima raznih duhovnih i vjerskih kultura.⁵³ Najstariji podatak o ovome gradu nalazi se i u Ptolemejovoj "Geografiji."⁵⁴ Čini se da je potkraj II. st. poslije Krista grad *Dolichea* pripadao zajednici *quattuor civitates Comagenorum*.⁵⁵ U kasnijim stoljećima *Dolichea* je postala malo biskupsko sjedište, a u XII. st. izgubila je nekadašnje značenje.⁵⁶

Antičko se naselje nalazi na Keber Tepe, na brdašcu istočno od današnjeg sela, gdje još nisu provedena arheološka istraživanja.⁵⁷ Da se tu nalazio hram, može se zaključiti i na osnovi imena samoga grada Dülük Babe, u kojem se nalazi i grob jednog muhamedanskog sveca, i to u središtu antičkih ostataka. To pokazuje sakralni kontinuitet ovoga lokaliteta još od antičkoga doba.⁵⁸ Do I. stoljeća poslije Kr. lokalitet je bio nepoznat. Pobjedonosni pohod ovoga kulta započeo je širenjem Rimskoga Carstva.⁵⁹ To potvrđuju mnogobrojni pečati iz Gaziantepe,⁶⁰ te pečat grada *Dolichea* na kojem je predstavljen Deksiotik s Jupiterom *Dolichenom* na lijevoj strani, s karakterističnom frigijskom kapom, a desno jedan rimski car s natpisom: Δολιχαίων έτος δ'.⁶¹

Prema mišljenju H. Seyriga ovaj pečat znači savez između Jupitera *Dolichena* i jednog od rimskih vladara, Pompeja ili pak G. J. Cezara.⁶² Međutim, M.P. Speidel⁶³ smatra da je riječ o nekoj religioznoj interpretaciji koja prikazuje likove Pompeja i Cezara u društvu boga *Dolichena*, dakako u znak zahvalnosti.

Ustvari godina 31/30. prije Krista odlučujuća je za prisutnost političke rimske vlasti na Istoku. To je godina bitke kod Akcija, kada je Mitridat II iz Komagena bio prisiljen provinciji Siriji predati grad Seleukiju koji se nalazio na Eufratu/Zeugma.⁶⁴ To bi se moglo reći i za 18. godinu, kada je rimski car Tiberije kraljevstvo Komagena pripojio provinciji Siriji,⁶⁵ iako na početku Neronove vladavine *Dolichea* nije pripadala Komagenu, a to se razabire iz otkrivenih natpisa.⁶⁶

Kao što je već rečeno, pečati su najstariji prikazi Jupitera *Dolichena* na kojima se istodobno spominje i ime grada *Doliche*. U liku Jupitera *Dolichena* zapravo krije se prvobitno tradicionalno božanstvo sjeverne Sirije u liku bika⁶⁷ s munjama i dvojnim sjekirama (*Doppelaxt*) u rukama. Ti elementi ukazuju na Hadada, boga vjetrova Istoka ili pak hetitskog boga Tešubija, prikazi kojega se još početkom II. st. prije Kr. pojavljuju na području sjeverne Sirije i Kapadokije.⁶⁸

52. WAGNER 1951; HÖRIG - SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987; HÖRIG, *ANRW*, II, 18,1, 1986: 2145-2163; SCHWERTHEIMER 1981: 195-197; NAJDENOVA, *ANRW*, II, 18,2,1989: 1362-1422; DÜLL 1977: 152; POPA - BERCIU 1978; LATTE 1976: 347 ss.; WISSOWA 1971: 362 ss.

53. WIRTH 1971: 137 ss.; WOOLLEY 1942:179 ss.; MEYER, *Roscher's Lexikon*, IV/1978, col.1191-1194; HÖRIG, *ANRW*, II 17,1, 1986: 2137; SCHWERTHEIMER 1981: 193.

54. Ptol. V 15,10.

55. CUMONT 1917: 173 s.; WAGNER 1960:1 ss.; HÖRIG, *ANRW*, II 17,4, 1984: 2138; WAGNER, *BJ*, 182/1982: 134 s.

56. HELLENKAMPER 1986: 47 ss

57. WAGNER, *BJ*, 182/1982: 137 s.; HÖRIG, *ANRW*, II, 17, 1984: 2138.

58. CUMONT 1917: 173 s.; WAGNER, *BJ*, 182/1982: 137 ss.; HÖRIG, *ANRW*, 17,4, 1984: 2138 ss.

59. HÖRIG, *ANRW*, II, 17,4, 1984: 2145 s.; WAGNER 1951: 5 ss.

60. WAGNER 1960, Nr. 376.

61. WAGNER, *BJ*, 182/1982: 135, fot. 2; HÖRIG, *ANRW*, II, 17,4, 1984: 2139; SPEIDEL 1978, Plate XXIV.

62. SEYRIG, *Syria*, 27/1950: 49; WAGNER, *BJ*, 182/1982: 135.

63. SPEIDEL 1978: 3; SPEIDEL 1980: 6.

64. WAGNER, *Seleukia und Euphrat/Zeugma*, 1976: 64.

65. SULLIVAN, *ANRW*, II, 8, 1977: 7854 ss.; WAGNER, *BJ*, 182/1982: 137 s.

66. WAGNER, *BJ*, 182/1982:162 ss., Nr. 5.

67. DEMIRCI 1939. On je i napravio ikonografsku klasifikaciju koja je općenito prihvaćena i vrijedi do danas; SPEIDEL 1980.

68. HÖRIG, *ANRW*, II, 17,4, 1984: 2140; DEMIRCI 1939: 86-87; ZOTOVIĆ 1966: 43.

S druge pak strane P. Wagner je preciznim datiranjem spomenika s područja rimskih provincija pokazao da se ovaj kult pojavio najprije na područjima Crnoga mora, a zatim na području Podunavlja i Rajne.⁶⁹ No, unatoč tome, ovaj je kult ponajviše raširen po pograničnim vojnim područjima.⁷⁰

Međutim, latinizirani oblik sirijskog Hadada u liku Jupitera Dolichena prvi se put pojavljuje u doba rimskoga cara Hadrijana,⁷¹ otkada datira i spomenik nađen u Trebinju. Ali dolaskom na vlast dinastije Severa i dolaskom Septimija Severa u Siriju 199. godine, unatoč nastojanju svećenika da očuvaju rimsku religiju,⁷² orijentalni kultovi, a osobito kult Dolichena, počinju zauzimati značajno mjesto u duhovnom životu visokih državnih dužnosnika.⁷³ I kako je na povratku u Rim 202. godine Septimija Severa put vodio kroz područje Panonije, širenje ovoga kulta na podunavskom području postajalo je sve intenzivnije.⁷⁴ Na osnovu činjenice da su glavni štovatelji ovoga kulta bili ne samo iz redova vojnika, i visokih državnih dužnosnika,⁷⁵ nego i civilnih struktura,⁷⁶ može se zaključiti da je ovaj kult bio prihvaćen više iz političkog pragmatizma nego iz nekog vjerskog ili moralnog uvjerenja.

Practiciranje tog kulta potrajalo je sve do kraja III. st. poslije Kr., kada je u natjecanju s kršćanstvom, počelo gubiti svoj smisao i vitalnost upravo kao i ostali poganski kultovi.⁷⁷ Iz toga duhovnog, religioznog i psihološkog rata kršćanstvo je izašlo kao pobjednik.

Kao što je već rečeno, ovaj je kult bio rasprostranjen posvuda u Rimskome Carstvu. On je prisutan i na cijelom teritoriju *Moesiae Superioris*, pa time i na području Dardanije.⁷⁸

U Dardaniji je posvjedočen na jednoj votivnoj ari nađenoj u Gračanici: *I(ovi) O(ptimo)M(aximo)D(olicheno) | pro salute dd(ominorum) nn(ostrorum) | imp(eratorum) Augg(ustorum) | Victor Demetri(i) et De- | metrius Ambibi sace[r]dotes eiusdem dei s(olverunt) v(otum)*.⁷⁹ Oba su dedikanta, iako nose grčka imena, bili orijentalni svećenici. Ara se vremenski može datirati ili s krajem II. st. odnosno početkom III. st. poslije Kr., odnosno u vrijeme Septimija Severa ili pak Karakale.⁸⁰ Spomen Dolichenova kulta nalzimo i u Krzrenu na votivnoj ari, koju je podigao neki vojnik Surus, Heraklitov sin iz Komagena: *As- | clep[i]o | [Teles- | phoro Hy-]giae | So[- - -] | Heracliti (filius), Su-rus, et pro | Gen(io) I(ovis) | o(ptimi) Doliceni | paterno deo et Gen(io) | cortis votum libies f(ecit)*.⁸¹ Po prvi puta se spominje vječni Dolichenov *Genius*, zaštitnik dedikanta mjesta,⁸² a koji je bio vojnik.⁸³ Posvjedočen je i u Kumanovu: *-[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) | pro salute | imp(eratoris) M(arci) Aureli(i) | Antonini Pii | Aug(usti) et Iuliae | Aug(ustae) matri kast(rorum) | Achilleus eorum- | dem servus vil(icus) pos(uit) | kal(endis) novembr[ibus] Sabino II et Anu- | lino co(n)s(ulibus)*.⁸⁴ Pošto je slova SMD F. CUMONT

69. WAGNER 1951; ZOTOVIĆ 1966: 43; ZOTOVIĆ, *Starinar*, N.S., 19/1968-69: 65 ss.; POPA – BERCIU 1978; HÖRIG – SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987, passim.

70. CUMONT, *RE*, V-1, 1903, col. 1278 s.; SPEIDEL 1980: 65. vidi i kartu; WISSOWA 1971: 362.

71. CUMONT, *RE*, V-1, 1903, col. 1276 ss.; WISSOWA 1971: 362.

72. BAYET 1957: 203.

73. CUMONT 1929: 2; SPEIDEL 1978: 65; SCHWERTHEIMER 1981: 205; WISSOWA 1971: 362.

74. FITZ, *AAASH*, 9/1959: 258; ZOTOVIĆ 1969: 67.

75. DOMASZEWSKI, *WZ*, 14/1895: 60; DOMASZEWSKI 1975: 59 ss.; CUMONT 1959: 103 ss.; CUMONT, *RE*, V-1, 1903, col. 1276 s.

76. SCHWERTHEIMER 1981: 197 ss.

77. SCHWERTHEIMER 1981: 205.

78. WAGNER 1951: 40-52, nr. 42-54; HÖRIG – SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987: 71-87, nr. 85-119; ZOTOVIĆ 1966: 37-52, 85-101, nr. 30-40.

79. *Spomenik SKA*, 71/1931: 510 s fot.; *AE*, 1966: 94.,nr.340; ZOTOVIĆ 1966, nr. 36; MIRDITA 1981: 248, nr. 219 (18); HÖRIG – SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987: 86, nr.115.

80. HÖRIG – SCHWERTHEIMER 1987: 86, nr. 115.

81. SPEIDEL, *AVes*, 31/1980: 182 s fot.; MIRDITA 1981, nr. 297 (2).

82. SPEIDEL, *AVes*, 31/1980: 183. O legionarima orijentalnog porijekla u provinciji *Moesia Superior* vidi: MÓCSY 1974: 154; SPEIDEL, *ANRW*, II, 7, 1980: 730-746.

83. O vojničkom Geniju vidi: SPEIDEL – DIMITROVA-MILCEVA, *ANRW*, II, 16, 1978: 1542-1555 i osobito 1547 s.

84. *CIL* III 1697 = 8243; WAGNER 1951, nr. 54; EVANS 1885: 49, 154, Fig. 95; *Spomenik SANU*, 98/1941-1948: 214; *RE*, V-1, 1903, col. 1276; *IMS*, VI/1982: 161, nr. 208; ZOTOVIĆ 1966, nr. 26 i 42; MIRDITA 1981: 241, nr. 170; HÖRIG – SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987: 86, nr. 116.

85. CUMONT 1899: 176, nr. 116.

pročitao kao *S(oli?) M(ithrae?) D(eo)*, uvrstio je ovaj natpis u korpus Mitrinih natpisa.⁸⁵ Istog je mišljenja i Lj. Zotović⁸⁶ koja smatra da je riječ o dijelu istog spomenika.⁸⁷ Ipak, i sama Lj. Zotović, na osnovi gornje polovice votivne are nađene na lokalitetu Nikoličelj, u provinciji *Moesia Inferior*,⁸⁸ tvrdi da je identičan sa navedenim natpisom, "jer se u drugoj polovici spominju tri svećenika kulta *Jupitera Dolichena* kao dedikanti."⁸⁹ Na temelju toga posve je jasno da je posrijedi Dolichenov, a ne Mitrin kult.

Osim navedenih natpisa o prisutnosti ovoga kulta na području Dardanije svjedoči i figurativni materijal. U selu Ravne,⁹⁰ gdje se nalazio vojnički tabor – iznenađujuće je, što na tome mjestu nije otkriven nijedan spomenik posvećen ovome kultu - otkriveno je nekoliko fragmenata plastike, konkretno noga ovoga božanstva kako jaši bika, odnosno vola. S naprijed ispruženom glavom, bik je okrenut udesno. To potvrđuje da je Dolichenov kult u Dardaniji, kao što je već prije istaknuto, veoma sporadičan, a dedikanti koje su podizali votivne are, bilo svećenici ili pak vojnici, podrijetlom su orijentalci.

7. KIBELA

Kao i u slučaju Dionizijeva kulta, ni o Kibelinom kultu, (majka bogova - *Magna Mater* - sinkretizirana s Demetrim kultom), koji je u Rim donesen 202. godine pr. Kr.,⁹¹ nemamo epigrafskih podataka o prisutstvu na dardanskom području. Ipak treba istaknuti činjenicu da o prisutnosti Kibelina kulta u sjevernoj Makedoniji svjedoče votivne are.⁹² Taj kult nalazimo i u antičkom Zadru.⁹³ Imajući u vidu Kibelinu ijatričku funkciju zbog zajedništva sa *Sabazijem*, *Apolonom*, *Herakljem* i *Dionizijem*, razumljivo je da njezin kult nlazimo na području Medijane nedaleko od Niške Banje. Zapravo, na južnom dijelu peristila, u Medijani nađena je mramorna skulptura velikih dimenzija koja prikazuje neko žensko božanstvo.⁹⁴ Zbog zmiije i makova cvijeta koji služe kao dodaci na ovoj skulpturi, može se pretpostaviti da je riječ o nekom sinkretističkom božanstvu *Demetre-Kibele*.⁹⁵

8 MITRA

Kako je o kultu Mitre na području Dardanije objavljen rad,⁹⁶ spomenut ću samo lokalitete na kojima postoje svjedočanstva o tom kultu. Nalazimo ga na tri votivne are, i to u selu Biljanovci-Derven, sjeverozapadno od Kumanova, u selu Lopate također kod Kumanova kao *Deo sancto Mithrae*, *Deo Invicto*, te u selu Dobrušane: *Deo Soli Mithre*.⁹⁷ U selu Mokra on je posvjedočen i formulom *Sol* ili *Sol invictus*, što je zapravo personifikacija carskog kulta.⁹⁸ Na području Kumanova nađena je i jedna votivna ara od bijelog mramora, profilirana s tri strane, a na jednoj od njih bio je urezan *DEI* što bi prema rekonstrukciji N. Vulića trebalo glasiti: *Naturae* (ili *transitus*) *dei*.⁹⁹ Na ovome području nađeni su i fragmenti statua Mitre s frigijskom kopicom na glavi, s hitonom bez rukava i s hlamidom. Mitra je predstavljen u činu taurobolije ili kako ubija bika.¹⁰⁰ U Janjevu, 12 km jugoistočno od Prištine, nađena je votivna ploča u središtu koje je prikazana scena taurobolije uz pratnju dadofora, odjevenih poput Mitre

86. ZOTOVIĆ 1966: 82, nr. 26; 100, nr. 42.

87. HÖRIG - SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987: 87

88. *CIL* III 7520; TODOROV 1928.: 184.

89. ZOTOVIĆ 1966: 101.

90. *Spomenik SANU*, 98/1941-1948: 93, nr. 201 s fot.; ZOTOVIĆ 1966: 101, nr. 43. Pl. XV, 1; HÖRIG - SCHWERTHEIMER, *CCID*, 1987: 86, nr. 114.

91. RAPP, *Roscher's Lexikon*, II-1, 1965, col. 1638 ss.; SCHWENN. *Kybelia*. *RE*, XI-2, 1922, col. 2250 ss.; NILSSON 1976: 298 ss.; CUMONT 1959: 43 ss.; STOLTE, *ANRW*, 18,1, 1986: 611 ss.; SCHWERTHEIMER, *ANRW*, II 18,1, 1986: 797 s.

92. DÜLL 1977: 153 ss, 165.

93. SUIĆ, *Diadora*, 3/1965: 100-104. Usp. i: ZEILLER, *RA*, 38/1928: 209 s.

94. *Spomenik SANU*, 98/1941-1948: 109, fot. 237; JOVANOVIĆ 1975: 62 s.

95. TODOROV. *Sofija*, 1928: 154 s.;

96. MIRDITA, *OpA*, 23-24/1999-2000: 481- 486.

97. *Isti*, *OpA*, 23-24/1999-2000: 483.

98. *Isti*, *OpA*, 23-24/1999-2000: 483 - 484.

99. *Isti*, *OpA*, 23-24/1999-2000: 483.

100. *Ibidem*.

s hlamidama, stoje bila karakteristična perzijska nošnja, i s frigijskom kapicom na glavi.¹⁰¹ Osim toga, u Dardaniji su se nalazila dva hrama, odnosno mitreja posvećena Mitri, i to jedan u Biljanovcima, sagrađen pod zemljom, i u Lopati kod Kumanova, malenih dimenzija.¹⁰² Kada je riječ o vremenskom utvrđivanju prisutnosti ovoga kulta na području Dardanije, epigrafski materijal potječe uglavnom iz III. stoljeća poslije Krista, dok materijal iz Biljanovaca pokazuje daje taj kult na ovome području bio prisutan još u II. stoljeću poslije Krista. Premda se zna da su nosioci ovog kulta bili vojnici, spomenici s ovog područja svjedoče da su dediknti bili i robovi orijentalnog podrijetla koji su radili kao carinici.¹⁰³

9. OMFALA

Kult Omfale, lidijske kraljice u čijoj je službi bio punih tri godine i Heraklo,¹⁰⁴ vrlo je rijetko posvjedočen na području provincija Rimskoga Carstva. Rijetki su i epigrafski spomenici koji bi svjedočili o njezinu kultu. U Napulju postoji mramorna ploča koja potječe iz II. stoljeća poslije Kr.¹⁰⁵ s natpisom: *Casia Manifilia Priscilla fecit* i posveta od Verone.¹⁰⁶ Omfala je zapravo samo jedna varijanta htonske *Velike Majke*, o čemu govore i pojedini antički autori,¹⁰⁷ pa pojavljivanje Heraklovih svojstava podrazumijeva vječnu promjenu.¹⁰⁸ Sudeći prema podacima antičkih autora koji govore o porijeklu mita,¹⁰⁹ proistječe daje Jordanes ime Omfalina oca sa značenjem oceana ili rijeke.¹¹⁰ Međutim, Jordanes znači i "Zapad," pa se iz ovoga može izvesti zaključak o porijeklu Omfalinog kulta. Prema mišljenju L. Deroya, Omfala bi trebalo biti jedno od imena htonske božice prije nego se delfijski kamen asimilirao u geografski ομφ. ος.¹¹¹

Njezin kult nije na balkanskom području gotovo nigdje posvjedočen osim na području Dardanije, i to u selu Lece, kod Leskovca: *Om \pha \ lae\ Ael(ius) \ Satu\rninus \ d(ominum) d(dedit).*^m Međutim, njezin prikaz u plastici zajedno s Heraklijem nije rijetkost. Jednako tako ona se pojavlje na gemama,¹¹³ te napompejanskim freskama.¹¹⁴ Vrijedno je istaknuti činjenicu daje dedikant bio domorodac, što se može zaključiti iz carskog gentilicija: *Aelius*.¹¹⁵ Natpis se može datirati u drugu polovinu II. stoljeća poslije Kr.¹¹⁶

10 PONTOS

Kao i *Caelum*, tako je i *Pontos*^m deificirani pojam. Koliko god se kod Hezioda pod rječju *Ifovzog* podrazumijeva morsko prostranstvo na kojem se plovi, a koja je i opozicija riječi *3dXaaaa* pod kojom se podrazumijeva more u pravom smislu riječi,¹¹⁸ suprotno od *ft&Aayog*¹¹⁹ ili pak osobnog imena,¹²⁰ odnosno determinirajućeg imenajednog dijela svemira, slično opoziciji *υf* ili *yoŭa*, *Oŭpavo<*; *Tápzapoc*,

101. *Ibidem*.

102. Isti, *OpA*, 23-24/1999-2000: 484.

103. *Ibidem*.

104. LIPOLD, *RE*, XVIII-1, 1939, col. 385-399; SIEVEKING, *Roscher's Lexikon*, 111-1, 1978, col. 881-900; COOK, *Zeus*. 1965: 169 ss.

105. ANDREA 1963, Tab. 38.

106. *CIL* V 3312; *ILS*, 3462.

107. Sophocles, *Trachimerinnen*, v. 247-253.

108. DEROY, *ŽA*, 24/1974, 1-2: 32.

109. Plut. *Perildes*, 24; Lucian, *OEO(Aia^oyoi* XIII, 2; Herod. 1, 7 i dr.

110. II. VII, 133-135; Od. III, 291-292.

111. DEROY, *ŽA*, 24/1974, 1-2: 34.

112. PETROVIĆ 1969: 225, nr. 1; *IMS*, IV/1979: 121, nr. 110; MIRDITA 1981: 274, nr. 378 (25); *U* «g, 19, 1978: 58, nr. 586.

113. SIEVEKING, *Roscheri Lexikon*, III-1, 1965, col. 887-899.

114. PFUHL 1923: 807.

115. PETROVIĆ 1969: 226.

116. PETROVIĆ 1969: 227.

U7.RE, XXII-1, 1953, col. 47-48.

118. Hesiod. *Theog.* 872-873; *Erg.* 676-677.

119. Hesiod. *Theog.* 180-190.

120. Hesiod. *Theog.* 131-132.

itd.¹²¹ riječju *Pontos* podrazumijeva se personifikacija mora.¹²² Jedan način personificiranja Pontosa nalazimo i kod Hezioda.¹²³

Osim toga, *Pontos* je i izvorno božansko ime¹²⁴ koje, prema mišljenju O. Gruppe,¹²⁵ označava jedno božanstvo s karakteristikama *Hada*. Međutim, budući da se ovo božanstvo s takvim karakteristikama ne pojavljuje u grčko-rimskom panteonu, personifikacije takvog karaktera bile su svojstvene teogonijskim shvaćanjima orijentalaca, utjecaj kojih je prisutan i u Heziodovoj Teogoniji,¹²⁶ uvrstio sam ga u grupu orijentalnih božanstava. Osim toga, to božanstvo ne nalazimo u zapadnim provincijama Rimskog Carstva, već u Dardaniji, konkretno u selu Brazda,¹²⁷ a i njegovi su dedikanti sa Istoka, pa stoga smatram da ga s pravom mogu uvrstiti u red orijentalnih božanstava.

II. SABAZIUS

Osnovno obilježje Sabazijeva kulta je sinkretizam, jer se *Sabazius* u ikonografiji uvijek nalazi u društvu drugih bogova. Oblik njegova imena je grčki: *Sabazios*, a na latinskom glasi *Sabazius*. Međutim, nerijetko se susreće i skraćeno: *Sabos*. Na frigijskim natpisima nailazimo i na oblik *Saovazios*, jer je - *b* u imenu boga u svojstvu spiranta, pa se zasigurno ime ispravno čitalo "*Sawazios*". Nailazimo i na oblik *Sebadius* od grčkog glagola "*sebomai*" sa značenjem "štujem".¹²⁸ No u literaturi i na pisanim spomenicima - i to na natpisima iz Lidije, Pergama i Male Azije, zatim Grčke, Trakije, Mezije i Rima - nailazimo ga uvijek u grčkom obliku *Sabazios*.¹²⁹ U Dakiji ga pak susrećemo u obliku *Sebasios*, *Sabasius*,¹³⁰ u Preneštima *Zabasius* a na sjevernoafričkim natpisima *Zabazius*.

U vezi s etimologijom imena i karakteristikama božanstva postoje različita mišljenja. Prema R. Fellmannu ime je frigijsko i potječe od uzvika "*enoi Saboi*" u značenju "*nadimati se*", "*naduti se*" ili pak "*žustro se kretati*".¹³¹

Koliko god su Židovi bili društveno i vjerski zatvorena zajednica, ipak nisu mogli ostati pošteđeni utjecaja stranih kultova. Stoga se etimologija "*Jahve Zebaoth*", "*Bog nad vojskama*" može identificirati s *Kúpioc*; *Σαπαζόβ* u Septuaginti kao ekvivalent *Kúpiog* *Εαπδ'ιογ*.¹³² Kako god bilo, etimologija tog izražaje nejasna.

Pojedini istraživači nastoje riječ "*Sabazius*" protumačiti ilirskom rječju *sabaium*, kojom se nazivalo svojevršno pivo koje su Iliri, kako kaže Sv. Jeronim, pripremali od žita.¹³³ Zaključak je izveden prema običaju da se njegov dan orgijski štovao konzumiranjem piva - *sabaia*, pa bi njegovi štovatelji

121. Hesiod. Theog. 678-679, 695-696, 736-737, 807-808, 839-841, 844; HOFINGER 1977: 554, s.v. pontoV

122. Hesiod. Theog. 135; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, III-2, 1965, col. 2758; MÜLLER 1825 (1970): 379.

123. Hesiod. Theog. 963 - 964. Tu zapravo počinje odvajanje od olimpijskih bogova i kopnenih i morskih otoka (vidi: MARG 1970: 294.)

124. HOFINGER 1977: 555, s.v. PontoV.

125. GRUPPE, 1906: 389, 400; HÖFER, *Roscher's Lexikon*, III-2, 1965, col. 2759

126. ERBSE, *Philologus*, 108/1964: 2-28; HEUBECK, *WdF*, 44/1966: 545-570; LESKY, *WdF*, 44/1966: 571-601; NILSSON 1976: 551; KUK 1986: 73-74.

127. v. Caelum, bilj.4.

128. EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1977, col.232 - 233; NILSSON 1974: 660, bilj. 1,3; NILSSON 1976:232; *RE*, I, A -2, 1920, col.1540-1551.

129. FELLMANN 1981: 316; JOHNSON, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1584 ss.; EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1965, col. 232 s.; *GKEEN, ANRW*, II 18,1, 1986: 121 s.; NILSSON 1976: 566 ss.; WISSOWA 1971: 375.

130. MICREA, *Dacia*, N.S., 3/1959: 327.

131. FELLMANN 1981:316.

132. CUMONT, *CRAI*, 1906: 63-79; CUMONT 1959: 59, 231 ss.; WENDLAND 1907: 107, 184; EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1965, col.263; JOHNSON, *ANRW*, II 17,3, 1984: 1602-1607; WISSOWA 1971: 376; NILSSON 1974: 662 ss

133. "*Sabaium Qovov*, quod genus est potionis ex frugibus aquaque onfectum et vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone appellatur sabaium" (Eusebii Hieronimus Comment. in Isaiam VII 19 (292). Vidi još: Ammian Marcell. XXVI 8,2.

tijekom procesija padali u ekstazu.¹³⁴ Upravo zbog toga njegovo ime nastoje protumačiti nazivom ovog ilirskog piva.¹³⁵ Međutim, G. Bonfante, identificirajući Sabazija s Dionizijem-Liberom (*Eleutheros*), nastoji to ime protumačiti slavenskom rječju *svoboda* (sloboda), povezujući to s nekim intoksičkim pićem koje čovjeka oslobađa na mistički način.¹³⁶ Drugi pak istraživači smatraju da se pod tim imenom krije neko trako-frigijsko božanstvo prirode, vegetacije, plodnosti i poljoprivrede. Neovisno o navedenim pretpostavkama koje se odnose na etimologiju ovoga imena,¹³⁷ ono i nadalje ostaje otvoreno lingvističko pitanje.

Glede Sabazijeva podrijetla i domovine još se u antici smatralo daje to bila Trakija ili Frigija, a on se je poistovjećivao s Dionizijem,¹³⁸ odnosno sa Zeusom ili Jupiterom.¹³⁹ Zanimljivo je istaknuti činjenicu da se Dionizije kod Tračana i Frižana zove i *Za[^]Šioc*; *Eapd[^]ioq*.¹⁴⁰

U likovnoj umjetnosti *Sabazios* se najviše prikazivao s rukom s tri uzdignuta prsta spremna za blagoslov što podrazumijeva "*benedictio latina*."¹⁴¹

Njegov je kult posvuda bio rasprostranjen.¹⁴² Postojale su i zajednice štovatelja ovoga kulta pod kojima se podrazumijevaju zajednice stranih božanstava, odnosno *HSVOIKOÍ*, kako su nazivana strana božanstva.¹⁴³ Te su se zajednice nazivale *9(aoo<*; *l'pavoç*; ili *opysv*. Jedan Sabazijev *thiasos* postojao je i u *Pirotu*.¹⁴⁴

Priroda ovoga kulta je sinkretistička, što znači daje sadržavao mnoge elemente orijentalnih kultova. Prvobitni Sabazijev kult bio je kult prirode, potom je bio kult orgijskih misterija, da bi kasnije postao državni kult Kapadokije i Pergama, kontaminiran s kultom Hisistijskog Zeusa i Jahve Sabaotha u sredinama židovske dijaspore, i to osobito u Maloj Aziji. U zapadnim provincijama Rimskog Carstva postao je lokalni kult, te na kraju kult misterija i zaštitnika od zla,¹⁴⁵ dok je u Kampaniji bio zaštinik porodilja-¹⁴⁶

Likovno je najviše prikazivan s brončanom rukom i uzdignuta tri prsta u znaku blagoslivljanja,¹⁴⁷ te u natpisima na votivnim arama,¹⁴⁸ spomenicima ili statuama.¹⁴⁹ Prikazivanje i u liku lava, zmije i dr. koji su se nosili za vrijeme ceremonija ovoga kulta.¹⁵⁰

Za razliku od drugih balkanskih i podunavskih provincija u kojima je ovaj kult bio veoma ras-

134. Ammian Marcell. XXVI 8,2.

135. EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1965, col. 233; MICREA, *Docra*, N.S., 3/1959:329; HARRISON 1922:417-419.

136. BONFANTE, *AIPHOS*, 7, 1939-44: 41-46.

137. JOHNSON, *AW*, II, 17,3,1984: 1586; COOK, *New York*, 1965: 1217.

138. JOHNSON, *ANRW*, II, 17,3, 1984: 1587 ss.; EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1965, col. 234; FELLMANN 1981: 316; TATSCHWA-HITOWA 1982: 254-298; VELKOV - GERASIMOVA-TOMAVA, *ANRW*, II, 18,2, 1989: 1343 ss.; CUMONT 1959: 193 s.; MICREA, *Dacia*, N.S., 3/1959: 329 s.

139. COOK 1964:390s.; JOHNSON, *ANRW*, II 17,3,1984: 1588-1590; FELLMANN 1981: 317; WISSOWA 1971: 376; NILSSON 1976: 232.

140. NILSSON 1976: 579.

141. JOHNSON, *ANRW*, II 17,3, 1984: 1591 s.; 1595 ss.; EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1965, col. 242 ss.; LOZOVAN 1964: 181-191; CUMONT 1959: 60; NILSSON 1974: 658; WISSOWA 1971: 376.

142. PICARD, *RA*, 2/1960: 129-176; EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1965, col. 235 ss.; FELLMANN 1981: 317 s.; MICREA, *Dacia*, N.S., 3/1959: 329 ss.; *CCIS*, I, 1983; *CCIS*, II, 1985; *CCIS*, III, 1989; TATSCHWA-HITOWA 1978; TATSCHWA-HITOWA 1983:162 - 189.

143. KERN 1935:21

144. KOJIĆ 1966: 183-187; LANE, *CCIS*, II, 1985: 3, nr. 6.

145. EISELE, *Roscher's Lexikon*, IX, 1965, col. 234 s.; FELLMANN 1981: 318s.; JOHNSON, *ANRW*, II, 17,3,1984: 1585; 1587-1588; 1599-1607; *RE*, I, A-2 (1920), col. 1540-1551.

146. TRAN TAM TINH 1972: 98; EISELE 1977: 255-257.

147. *CCIS*, I, 1983:1-39, nr. 1-96; M.P. NILSSON 1974: 658.

148. *CCIS*, II, 1985): 1-36, nr. 1-75.

149. *CCIS*, II, 1985, nr.77-88.

150. *CCIS*, III, 1989: 23-37; EISELE, *Roscher's Lexikon*, IV, 1977, col. 242 ss.; FELLMANN 1981: 320 ss.

prostranjen, na području *Moesiae Superioris* do danas je nađena samo jedna votivna ara, i to u selu Ravne, dedicerana zdravlju cara: *Pro salute imp(eratoris) \ FlaviusJ Clemes \ Sabazij o pater\ no A\ug(usto)\posu\i\ t M. AntJofnioJ \ Gordiano \Aug(usto) etC[lodio] \ Pomp(eiano) co(n)s(ulibus)*.¹⁵¹ Natpis je iz 241. godine poslije Kr. Ipak treba istaknuti daje ovaj kult na području Dardanije, a i šire, prilično rijedak i, premda ima karakteristike trako-frigijskih kultova, ne može se govoriti o nekoj značajnoj ulozi na ovome području.

12 TERRA (TELLUS)

Terra - "Zemlja" koja se spominje i kao *Terra mater*,¹⁵² a kasnije se zove i *Tellus*¹⁵³ i koja se u natpisima često pojavljuje u kratici *IOMi Caelum*, ali i s Merkurijem, također je deificirani pojam. Dedikanti njenog kulta uglavnom su iz viših društvenih slojeva, odnosno iz redova mjesne aristokracije u koje se ubrajaju i *aediles*, kao što nam posvjedočuje već spomenuti natpis, nađen u selu Brazda na području kolonije *Scupi*.¹⁵⁴ Ovo se se božanstvo često smatralo i zaštitnicom neke provincije.¹⁵⁵ Usko je povezano i s poljoprivredom.¹⁵⁶ Iako je ovaj kult bio veoma rasprostranjen, na području Dardanije ga nalazimo jednom, a na području *Moesiae Superioris* on je posvjedočen svega dva puta, i to zajedno sa *IOMi Liber pater*.¹⁵⁷ Međutim, na području sjevernog Balkana, u Daciji, Panoniji i Dalmaciji taj je kult bio veoma rasprostranjen.¹⁵⁸ Premda je bio vrlo rasprostranjen na području podunavskih provincija, ipak je po svojoj teogonijskoj koncepciji karakterističan za Istok, među čije kultove sam ga i uvrstio. Na to me navela i činjenica daje dedikant porijeklom bio orijentalac.

Iz naprijed navedenoga jasno proistječe daje Dardanija, koliko god se nalazila u susjedstvu helenističkog svijeta, te unatoč tome da su joj komunikacijski pravci omogućavali širenje raznorodnih kulturnih, duhovnih i religioznih fenomena, bila pod veoma slabim utjecajem helenizacije, odnosno romanizacije. Uostalom, i ona svjedočanstva koja govore o prisutnosti orijentalnih kultova uglavnom su usredotočena, iako sporadično, na područjima kolonije *Scupi* i municipalnim teritorijama (*Ulpiana*, *Naissus*), odnosno *civitates peregrinorum*. Ona ujedno govore i o slabom prisustvu orijentalaca na području Dardanije.

POPIS KRATICA

- ANRW - *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Ed. H. Temporini- W. Haase (Berlin - New York)
- CCDS - *Corpus Cultus Deae Syriae*, I-II [EPRO 28], Leiden 1972.
- CCID - *Corpus Cultus Iovis Dolicheni* [EPRO 106], Leiden-New York-K( )benhaven-Köln, 1987.
- CCIS I - *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, I. Maarten J. VERMASEREN with the assistance of Eduard WESTRA and Margreet B.D. BOOR. *The Hands* [EPRO 100], Leiden: E.J. Brill 1983.;

151. *Spomenik SANU*, 98/1941-1948: \73;AE, 1966: 93, nr. 338; PETROVIĆ 1975: 142, nr. 40; MIRDITA 1981: 292, nr. 490 (49); A. et J. ŠAŠEL, *IL Jug.*, 25, 1986: 1283.; ZOTOVIĆ 1966: 104, nr. 50; CCIS, 11, 1985: 6, nr. 13.

152. HOFER, *Roscher's Lacikon*, V, 1977, col. 391-392; WEINSTOCK. *Terra Mater*. tff. IX, 1934, col. 791-806; WISSOWA 1971: 192; LATTE 1976: 72.

153. WISSOWA, W[^]^₀, V, 1977, col. 331-345; RE, VA-I, 1934, col. 791-860; HILD, DAGR, 5/1963: 73-83;

GESZTELYI, ANRW, II 17,1, 1981: 429 ss; LATTE 1976: 299; WISSOWA 1971: 195.

154 vidi Caelum > bilj 3 .

^ * GESZTELYI > ^ n 17>1> 1981: 44 g ?

156 AE, V, Aⁿ 1, 1934, col 40 &*, GESZTELYI, ANRW, II 17,1, 1981: 449 s. 455 S,

157. MS, 1, 1976: 52, nr. 6 i st, 157, nr. 168.

158. GESZTELYI, ANRW, II, 17,1, 1981: 447 ss.

- CCIS II - E.N.LANE. *The other monuments and Literarj evidence*, [EPRO 100]. Leiden: E.J.Brille 1985.
- CCIS III - E.N. LANE. *Coclusions*. [EPRO] Leiden: E.J.Brille 1989.
- CIL - *Corpus inscriptionum latinarum*.
- DAGR - Daremberg-Saglio. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*.
- Diz. ep. - *Dizionario epigrafico di Antiquità romana di Ettore de RUGGIERO*. Roma.
- EPRO - *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*. Publiées par M.J. VERMASEREN, Leiden.
- ILJug* - A. ŠAŠEL - J. ŠAŠEL. Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MC-MXL et MCMLX repertae et editae sunt. *Situla*, 5/1961; A. ŠAŠEL - J. ŠAŠEL. Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. *Situla*, 19/1978.
- A. ŠAŠEL - J. ŠAŠEL. Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MC-MII et MCMLX repertae et editae sunt. *Situla*, 25/1986.
- ILS - Inscriptiones Latinae Selectae I - III.2 Edidit H. DESSAU. Berolini, 1954-1962.
- IMS - *Inscriptions de la Mésie Supérieur*. Vol. I. *Singidunum* par Miroslava MIRKOVIĆ. Beograd, 1976; vol. IV. *Naissus - Remesian a- Horreum Margi*, par Petar PETROVIĆ. Beograd, 1979; vol. VI. *Scupi et la région de Kumanovo* par Borka DRAGOJEVIĆ - JOSIFOVSKA. Beograd, 1982: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.
- Oikoumene - *Studi paleocristiani in onore del Concilio Vaticano II*. Catania.
- RE - *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart.
- Roscher's Lexikon - W.H. ROSCHER. *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Hildesheim-New York, 1977-1978: Georg Olms Verlag. (Reprint)
- WdF - *Wege der Forschung*. Darmstadt.
- WZ - *Westdeutsche Zeitschrift*.
- Zbornik 1961-66 - *Zbornik Izdanija na arheološkiot muzej Skopje*. Skopje, 1966

LITERATURA

- ALBRIGHT, W.F. 1964 - *Archaology and the Religion ofphrael*. Baltimore, 1946.
- ANDREA, B. 1963 - *Studien zur römischen Grabkunst*. Heidelberg, 1963.
- BAILY, C. 1932 - *Phases in the Religion ofAncient i?ome*. Berkeley, 1932.
- BAYET, J. 1957 - *Histoirepolitique etpsychologique de la religion romaine*. Paris, 1957.
- BUCCELLATI, G. 1967 - *Cities and Nations ofAncient Syria. An Essay on Political Institutions with Special Reference to the Israelite Kingdoms*. Rome, 1967. (*Studi semitici*).
- BONFANTE, G. 1939-44 - Svoboda et Libérateur. *AIPHOS*, 7/1939-44.
- CLEMEN, C. 1938 - *Lukians Schrift iiber die syrische Göttin*. Leipzig, 1938 [*Der alte Orient*, 1114].
- CESANO, L. 1910 - Dea Syria. *Diz.ep.*, II - 2,1910.
- COLPE, C. 1971 - Die Vereinbarkeit historischer und struktureller Bestimmungen des Synkretismus. Synkretismus im syrisch-persischen Kulturgebiet. Bericht tiber ein Symposium in Rheinhausen bei Göttingen 1971. Hrg. v. A. DIETRICH (= *AbhGött*, 3/1971. Folge 96).

- COOK, A.B. 1964-1965 - *Zeus. A Study in Ancient Religion*, I. ~ *Hew York*, 1964; II-1. New York, 1965.
- CUMONT, F.
1899 - *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra* II. Bruxelles, 1899.
1906 - Les mystères de Sabazios et le Judaïsme. *CRAI*, 1906.
1917 - *Études Syriennes*. Paris, 1917.
1929 - *Les religions orientales dans le paganisme romain*. Paris, 1929.
1959 - *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*. Darmstadt, 1959.
- DEMIRCI, O.H. 1939 - *Der Gottaufdem Stier*. Berlin, 1939.
- DEROY, L. 1974 - Omphales. Essai de sémentique évolutive. *ŽA*, 24/1974, 1-2: 3-36.
- DIJK, J.v. 1969 - Les contacts ethnique dans la Mesopotamie et les syncrétisme de la religion sumérienne. Syncrétisme. Hrg. v. Sven S. HARTMAN. Symposium Abo 1966. Stockholm, 1969. [*Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 3].
- DOMASZEWSKI, A.v.
1895 - Die Religion des römischen Heeres. *WZ*, 14/1895.
1909 - Bonus Eventus. *Abhandlung zur römischen Religion*. Leipzig - Berlin, 1909.
1975 - *Ancient Religion and Mythology*. New York, 1975: Arno Press.
- DÖSNER, F. K. 1981 - Kleinasien Herkunftsland orientalischer Gottheiten. Maarten J. VERMASEREN. Die orientalischen Religionen im Römerreich. [*EPRO* 93]. Leiden, 1981.
- DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, B. 1981 - Žrtvenik od *Scupi* posveten na božicata *Bellona*. *ŽA*, 31/1981: 181-185.
- DREXLER, W. 1978 - Kyria und Kyrios. *Roscher's Lexikon*, II-1, 1978, col. 1755-1769.
- DRIJVERS, H.J. W. 1980 - *Cults and beliefs at Edessa*. Leiden, 1980.
- DRIJVERS, H.J. W. 1981 - Die Dea Syria und andere Syrische Gottheiten. M.J. VERMASEREN. Die orientalischen Religionen im Römerreich. [*EPRO*, 93], Leiden, 1981.
- DURAND, F. - P. LEVEQUE 1975 - *Le syncrétisme dans les religions de l'antiquité*. Leiden, 1975.
- DÜLL, S. 1977 - *Die Götterkult Nordmakedoniens in römischer Zeit*. München, 1977.
- ERBSE, H. 1964 - Orientalisches und griechisches in Hesiods Theogonie. *Philologus*, 108/1964.
- EISELE, T. 1978 - Sabazios. *Roscher's Lexikon*, IV, 1978.
- EVANS, J.A. 1885 - *Antiquarian Researches in Illyricum*. Parts III and IV. Westminster, 1885.
- FELLMANN, R. 1981 - Der Sabazios - Kult. M.J. VERMASEREN. Die orientalischen Religionen im Römerreich [*EPRO* 93]. Leiden, 1981.
- FITZ, J. 1959 - Das Besuch Septimius Severus in Pannonien. *Acta AHung*, 9/1959.
- FORNI, G. 1974 - Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell' Impero Romano. *MJFF*, II 1, 1974.
- GALAN, M.B. 1986 - Die orientalischen Religionen Hispaniens in vorrömischer und römischer Zeit. *ANRW*, II 18, 1, 1986.
- GESZTELYI, T. 1981 - Tellus - Terra Mater in der Zeit des Prinzipats. *ANRW*, II, 17,1, 1981.
- GREEN, J. M. 1986 - The Iconography and Archaeology of Roman-British Religion. *ANRW*, II, 18,1, 1986.
- GRESSMANN, H. 1930 - *Die orientalischen Religionen in hellenistisch-römischer Zeit*. Berlin - Leipzig, 1930.

- GRUPPE, O. 1906 - *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, I. München, 1906.
- HAJJAR, Y. 1990 - Divinités oraculaires et rites divinitaires en Syrie et Phénicie à l'époque gréco-romaine. *ANRW*, II, 18,4, 1990.
- HARRISON, J.E. 1922 - *Prolegomena to the Study of Greek Religion?* Cambridge, 1922.
- HELLENKAMPER, H. 1986 - *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*. Bonn, 1986 [*Geographica Historica*].
- HEUBECK, A. 1966 - Hesiod. *WdF*, 44/1966.: 545-570
- HILD, J.A. 1963 - Tellus Mater. DAREMBERG - SAGLIO. *DAGR*, V, 1963.
- HÖFER, O.
1977 - Terra mater. *Roscher's Lexikon*, V, 1977, col.391-392.
1977a - Syria. *Roscher's Lexikon*, IV, 1977, col.1629-1642.
1978 - Pontos. *Roscher's Lexikon*, III-2, 1978, col. 2758-2759.
- HOFINGER, M. 1977 - *Lexikon Hesiodaeum cum indice inverso* M. Hofinger. Tome III 1 - p. Leiden, 1977: EJ.Brill.
- HÖRIG, M.
1979 - *Dea Syria. Studien zur religiösen Tradition der Fruchtbarkeitsgöttin in Vorderasien*. Neukirchen-Vluyn, 1979.
1984 - Dea Syria - Atargatis. *ANRW*, II, 17,3, 1984.
1984a - Jupiter Diolichenus. *AMW*, II, 17,4, 1984.
- JOHNSON, E. S. 1984 - The Present State of Sabazios Researches. *ANRW*, II, 17,3, 1984.
- JOVANOVIĆ, S. 1975 - Neki aspekti problema skupnog nalaza skulptura sa Medijane kod Niša. *Starinar*, N.S., 24-25/1973-1974 (1975).
- KERAMITČIEV, A. 1966 - Nekoliku neobjavljeni epigrafski spomenici od Skopje i od negovata okolina. *Zbornik*. Skopje 1966: 61-65.
- KERN, O. 1935 - *Die Religion der Griechen*, II. Berlin, 1935.
- KOJIĆ, S. 1966 - Sabazijev Tijas iz Pirota. *Starinar*, N.S., 15-16/1964-1965: 1966.
- KUK, A. 1986 - *Mit i jezik*. Beograd, 1986.
- LATTE, K. 1976 - *Römische Religionsgeschichte*. München, 1976.
- LESKY, A. 1966 - Hesiod. *WdF*, 44/1966.: 571-601
- LIDDELL, H.G. - R. SCOTT 1961 - *A Greek-English Lexicon*, I (A-K). Oxford, 1961.
- LIPOLD, G. 1939 - Omphale. *RE*, XVIII-1, 1939.
- LOZO VAN, E. 1964 - Sabazios et la benedictio latina. *Oikoumena*. Catania, 1964.
- MARG, W. 1970 - Hesiod *Šämtliche Gedichte Theogonie - Erga Frauenkataloge*. "Übersetzt und erläutert von J. Valter Marg. Zürich - Stuttgart, 1970: Artemis Verlag.
- MAYER, R. 1978 - Opificus. Götterpare in Kleinasien und Mesopotamien. *Studien zur Religion und Kultus Kleinasien*. Festschrift für Friedrich Karl Döfner, II. Hrg. v. S. SAHIN - E. SCHWERTHEIMER - J. WAGNER. Leiden, 1978.
- MEYER, E. 1960 - *Astme*. *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978, col. 1191-1194.
- MEYER, E. 1978 - Dolichenus. *Roscher's Lexikon*, I - 1, 1978, col. 645-655.
- MICREA, M. 1959 - Le culte da Sabazius en Dacie. *Dacia*, N.S., 3/1959.

- MIRDITA, Z. 1981 - *Antroponimia e Dardanisē nē kohēn romake* (Die Anthroponymie Dardaniens zur Römerzeit). Prishtinë, 1981.
- 1998 - Teoforična imena u onomastici Dardanije u rimsko doba. *VAMZ*, 3.s., 30-31/1997-1998.
- 1999-2000 - Kult Mitre na području Dardanije. *OpA*, 23-24/1999-2000 (= *Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata*).
- MÓCSY, A. 1974 - *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London - Boston, 1974: Routledge & Kegan Paul.
- MORIN, P.J. 1960 - The Cult of Dea Syria in Greek World. *Diss. Ohio State University*, 1960.
- MÜLLER, K.O. 1970 - *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie*. Göttingen, 1825. (Reprint: Darmstadt, 1970)
- NAJĐENOVA, V. 1989 - The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thracia. *ANRW*, II 18,2, 1989.
- NILSSON, M.P. 1974 - Geschichte der griechischen Religion, II. Die hellenistische und römische Zeit.³ München, 1974
- NILSSON, M.P. 1976 - *Geschichte der griechischen Religion, I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*.³ München, 1976
- ODEN, R.A. 1977 - Studien in Lucian's De Dea Syria. *Missoula Montabna*, 1977. [*Harvard semitic Monography*, 15].
- RAPP, A. 1978 - Kybela. *Roscher's Lexikon*, II-1, 1978.
- RATZENSTEIN, R. 1952 - *Die hellenistischen Mysterien-Religionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*. Leipzig, 1927. (Reprint 1952).
- PETER, R. 1978 - Domina. *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978.
- PETROVIĆ, P. 1975 - Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji. *Arheološki institut. Posebna izdanja* (Beograd), 14/1975.
- PETROVIĆ, P. 1969 - Epigrafska saopštenja. *Starinar*, 19/1968 (1969): 225-233.
- PFUHL, E. 1923 - *Malerei und Zeichnung der Griechen*, II. München, 1923.
- PICARD, Ch. 1960 - Sabazios, dieu thraco-phrygien: Expansion et aspects nouveaux de son culte. *RAr*, 2/1960.
- POPA, A. - I. BERCIU 1978 - *Jupiter Dolichenus dans la Dade Romaine*. Leiden, 1978.
- PROCKSCH 1978 - Bellona. *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978, col. 774-777.
- SANIE, S. 1989 - Die syrischen und palmyrischen Kulte im römischen Dakien. *ANRJV*, II 18,2, 1989.
- SEYRIG, H. 1934 - Antiquités Syriennes. 17. Bas-reliefs monumentaux du temple de BeJ à Palmyre. *Syria*, 90/1934.
- SEYRIG, H. 1982 - Antiquités Syriennes. Eres de quelques villes de Syrie. *Syria*, 27/1982.
- SIEVEKING, J. 1978 - Omphale. *Roscher's Lexikon*, 111-1, 1978.
- SPEIDEL, M.P. 1978 - *Jupiter Dolichenus in the Roman Army*. Leiden, 1978.
- SPEIDEL, M.P. 1980. - Der Himmelsgott auf dem Stier. *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besatzungsgeschichte Südwestdeutschland*, 2/1980.
- SPEIDEL, M.P. 1980a - *Jupiter Dolichenus. Der Himmelsgott auf dem Stier*. Stuttgart, 1980.
- SPEIDEL, M.P. 1981 - An Altar to the Healer Gods and the Genius of Jupiter Dolichenus. *AVes*, 31/1981.
- SPEIDEL, M.P. 1980 - Legionaries from Asia Minor. *ANRW*, II, 7, 1980.

- SPEIDEL, M.P. - A. DIMITROVA-MILCEVA. The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity. *ANRW*, II, 16, 1978.
- STEUDING, H. 1978 - Caelus. *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978, col. 844-845.
- STOLTE, B.H. 1986 - Die religiösen Verhältnisse in Niedergermanien. *ANRW*, II, 18, 1, 1986.
- SUIĆ, M. 1965 - Orijentalni kultovi u antičkom Zadru. *Diadora*, 3/1965: 91-128.
- SULLIVAN, R.D. 1977 - The Dynasty of Commagen. *ANRW*, II, 8, 1977.
- SCHWENN 1922 - Kybela. *RE*, XI-2, 1922, col. 2250-2298.
- SCHWERTHEIMER, E. 1974 - *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland mit Ausnahme der ägyptischen Gottheiten*. Leiden, 1974.
- SCHWERTHEIMER, E. 1981 - Jupiter Dolichenus. Seine Denkmäler und seine Verehrung. u: M.J. VERMASEREN. *Die orientalischen Religionen im Römerreich [EPRO, 93]* Leiden, 1981.
- SCHWERTHEIMER, E. 1986 - Orientalische Religionen in Deutschland. Verbreitung und Synkretische Phänomene. *ANRW*, II, 18, 1, 1986.
- Les syncretismes 1973 - Les syncretismes dans les religions greque et romaine. Colloque de Strassbourg 9-11 juin 1971 (= *Bibliothèque de centre d'études supérieures specialisées*) Paris, 1973.
- TATSCHJEVA-HITOVA, M. T.
- 1978 - Wesenzüge des Sabasios-Kultes in Moesia Inferior und Thracia. M.B.D. BOOR - T.A. EDRIGES. Hommage à Maarten J. Vermaseren, III [*EPRO*, 68]. Leiden, 1978.
- 1982 - *Geschichte der Ostkulte in Moesien und Thrakien*. Sofia, 1982.
- 1983 - Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC - 4th century AD) [*EPRO*, 95]. Leiden, 1983.
- TODOROV, J. 1928 - *Paganizm't prezp'rvite tri veka sled Hrista*. Sofija, 1928.
- TINH, T.T. 1972 - *Le culte des divinités orientales en Campanie*. Leiden, 1972.
- VAGLIERI, D. 1910 - *Deus. Ep.*, II-2, 1910.
- VELKOV, V. - V. GERASIMOVA-TOMAVA 1989 - Kulte und Religionen in Thrakien und Niedermösien. *ANRW*, II, 18, 2, 1989.
- VERMASEREN, J.M. 1977 - *Cubel and Attis. The Myth and the cult*. London, 1977.
- VERMASEREN, J.M. - E. WESTRA - M.B.D. BOOR 1983. The Hands corpus Cultus Jovis Sabazii [*EPRO*, 100]. Leiden, 1983.
- VERSNEL, H.S. 1981 - Römische Religion und religiöser Umbruch. u: M.J. VERMASEREN. *Die orientalischen Religionen im Römerreich [EPRO, 93]*. Leiden, 1981.
- VULIĆ, N. - LADEKA, Fr. - A. v. PREMIERŠTAJN 1903 - Antički spomenici u Srbiji. *Spomenik SKA*, 39/1903.
- WAGNER, J. 1976 - Seleukia an Euphrat/Zeugma. *BhTAVO*, Reihe B (Geistwissenschaft) 10/1976.
- WAGNER, J. 1982 - Neue Denkmäler aus Doliche. Ergebnisse einer archäologischen Landsaufnahme im Ursprungsgebiet des Jupiter Dolichenus. *BJ*, 82 /1982.
- WAGNER, P. 1951 - *Le Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*. Paris-Rennes, 1951.
- WAGNER, P. 1960 - *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*. Paris, 1960.
- WENDLAND, P. 1907 - *Die Hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*. Tübingen, 1907.
- WILL, E. 1963 - La Syrie romaine entre l'Occident gréco-romaine et l'Orient parthe. *VIF^{me} Congrès Internationale d'archéologie classique*. Paris, 1963.

- WIRTH, E. 1971 - *Syrien. Eine geographische Landskunde*. Darmstadt, 1971.
- WISSOWA, G. 1971 - *Religion und Kultus der Römer*. München, 1971.
- WISSOWA, G. 1977 - Tellus. *Roscher's Lexikon*, V, 1977, col. 331-345.
- WISSOWA, G. 1978 - Bonus Eventus. *Roscher's Lexikon*, 1-1, 1978, col. 795-797.
- WOOLLEY, L. 1942 - North Syria as a Cultural Link in the Ancient World. *JAI*, 72/1942.
- WOOLLEY, L. 1964 - Syrias as the Gateway between East and West. *GJ*, 107/1964.
- ZEILLER, J. 1928 - Sur les cultes de Cybèl et de Mithra à propos de quelques inscriptions de Dalmatie. *RAr*, 38/1928.
- ZOTOVIĆ, Lj. 1966 - *Les cultes orientaux sur le territoire de la Moesie Supérieure*. Leiden, 1966.
- ZOTOVIĆ, Lj. 1969 - Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije. *Starinar*, N.S., 19/1968 (1969): 59-74.

SUMMARY

THE PRESENCE OF ORIENTAL CULTS IN DARDANIA

The author begins by considering religious syncretism which was present in both Greek and Roman religion. As religions belonging to a certain region try to preserve and retain their identity and spiritual vitality they are often forced to accept new forms in order to be more attractive and retain their followers. This sometimes allows sects to develop which are a characteristic of popular religions. In this way the process of religious syncretism takes place. The author distinguishes between theological and practical syncretism.

By theological syncretism we understand the attempts of philosophers and theologians to consider certain deities as expressing a cosmic spirit, as was the case with the Stoics. In practice we may understand syncretism as the official ritual performance of a priest to many gods. Starting from these facts the author warns that we must approach with caution any information about or memorials raised to any oriental god which may be found in areas that were once part of the Roman Empire. Questions that immediately arise are to what extent such deities actually retain their original characteristics and to what extent they became changed or altered in Greek, Roman or indeed barbarian interpretation, also to what extent such interpretations lead to forms of syncretism. We must also address the problem of to what extent, and how, is it possible to perceive the individual attributes of any deity portrayed on a monument, and monuments or votive altars themselves also present difficulties. Are they supposed to represent the appearance of some deity or do they show some part of a ritual in connections with worship of the deity?

When we analyse the territorial distribution of oriental cults in the Roman Empire we see that they were most often found on the limes, in military outposts, and most of the practitioners were soldiers.

Dardania was, by its very position, a bridge between East and West, North and South and predictably had a wide range of such cults. Epigraphic material is, however, mainly concentrated in urban settlements especially in the colony of Scupi, and in municipalities (*Ulpiana*, *Naissus*, Sočanica DD, municipium near Klina) or in *civitates peregrinorum*, thus the extent to which they were practiced was rather limited. Epigraphic material does not only show where such cults were practised but also the social structure and origin of those taking part in them. The sporadic appearance of Oriental cults in Dardania clearly shows, says the author, their level of Romanization or Hellenization and one can in no way speak of any intensive Hellenization or Romanization in Dardania. This article considers several Oriental cults as practised in Dardania in Antiquity.

Bellona was an Italic cult at the time of Sulla after the wars against Mithradates which became merged with that of the Cappadocian deity known under the name of Ma. This can be seen by the use of the word *Deus* which is very seldom found before Roman deities. *Bellona* was rare in Roman provinces

and in Dardania is found only once and that in the Scupi colony in Bardovci. The priest was a certain Longinus who carried out the duties of *decurio quinquenalis*. It is difficult to say anything about his origin.

Bonus Eventus is a term of deification whose cult was found in Rome when it was still an agrarian society but which later took on the trappings of economic affluence and military success. In Dardania it was found in Niš with the epithet *Dom(n)us* and *Dom(n)a*. The author considers the name *Bonus Eventus* should be understood as alluding to a non-Roman god of Oriental origin whose name shows his function.

In the same way the cult *Caelus* is a deification of an idea, in this case connected with the cult of the Grecian goddess *Urania* which was very widespread in the East, especially in Syria. Her presence in Dardania is signified by a single altar found in Brazda on the territory of Scupi. The worshippers shown taking part in the ceremony are Orientals performing the functions of *decurion* and *aediles* and one is a slave.

The name, function and diffusion of the cult of *Dea Syriaes -Atargatis* have been much written about and the author confines himself to certain points concerning the etymology of the name of the Hieropolitan goddess and records the suggestions of various scholars. She symbolizes the creative force of Nature and as such was the goddess of fertility.

Writing about the *Dea Syria* cult, her pater, rituals and main temple in Hieropolis, Lucianus, a Syrian from Samosate, considers the goddess *Rhea* may be equated with the goddess *Atargatis*. He does so because her pater *Hadad* stands beside the figure of the goddess. He considers her to be a syncretic contamination of many of the deities of the Middle East which was common in the spiritual life of this region. Throughout the ancient world, especially the Romano-Greek, the cult of *Dea Syria* was followed not only by slaves but by many merchants especially in the third century AD. In Dardania it was followed only in Scupi in Dolno Nerezi.

Deities which have before their names *Dom(i)na* and *Dom(i)nus* which corresponds to the Greek *Kyria* and *Kyrios* are included among oriental deities although these epithets are also found before the names of Roman deities. In provincial areas this title was understood to mean a deity that had originated in the East such as Cybele and Attis. In Dardania these were worshipped together with *Bonus Eventus* in Niš.

Jupiter Dolichenus was a military deity, though also worshipped by some civilians. There is a copious literature concerning him and his cult was observed throughout the Roman Empire, though often sporadically. The first centre of his worship was Doliche, today the locality of Diilik Babe in Commagene, North Syria. There is precise dating of monuments in Roman provinces, the first from around the Black Sea and later in the Danube and Rhine valleys. The cult was especially strong among the army in border regions.

The Latinized form of Syrian *Hadad* into *Jupiter Dolichenus* is first found in the Roman Empire during their reign of Hadrian. The cult was established in the time of Septimius Severus. This was more because of political pragmatism than for religious or moral reasons especially among leading Roman officials, in spite of the priests' efforts to retain the Roman religion. He was revered in various places in Dardania and there is a votive altar in Gračanica, 6 km south-east of Priština, whose followers were oriental priests with Greek names. Also in Prizren there is a votive altar raised by a soldier named Surus, son of Heraclitus of Commagene which mentions Dolichenus' *Genius*, protector of the worshipper and the place. He also had followers in Kumanovo and a votive altar was raised there by *Achilleus, servus vilicus*. Besides these inscriptions, a leg of the deity riding on a buli or ox was discovered in the village of Ravne where there was a military camp showing that the cult was practised there. Even so it was not widespread in Dardania and its adherents were priests or soldiers or freed slaves of oriental descent.

There are no epigraphs that show the cult of *Cybele* in Dardania but it could be found in north Macedonia and in antiquity in Zadar. Bearing in mind this deity's iatric function because of her association with *Sabazius*, *Apollo*, *Heraclius* and *Dionysius* it is not surprising that her cult can be found in the Mediana area not far from Niska Banja, where a large marble statue of a goddess was found. Because of the snake and poppy flower which are part of this sculpture we can suppose that it represented a syncretism of *Demetra-Cybele*.

As the author has already written about the cult of *Mithras* in Dardania, in this article he mentions only the places where it was present - there are three votive altars in Biljanovci-Dervan village, north-west of Kumanovo, in the village of Lopate also near Kumanovo as *Deo sancto Mithrae*, *Deo Invicto*, and in Mokra village where the form *Sol* or *Sol invictus* is found which means a personification of the cult of the Emperor. Also in the Kumanovo area a white marble votive altar was found which is dressed on three sides on one of which was carved ϜϜ7 which according to the reconstruction of N. Vulić would have been *Naturae* (or *transitus*) *dei*. In this area also fragments were found of a statue of Mithras wearing a Phrygian cap with a sleeveless chiton and a chlamys, and shown killing a buli. In Janjevo, one kilometre south-east of Priština, a votive plaque was found with a bull-slaying scene together with Daphorous dressed like Mithras with a chlamys which was typical Persian dress and a typical Phrygian cap. In Dardania there were two temples dedicated to Mithras, one in Bitjanovci built underground the other, a small building, in Lopata near Kumanovo. Epigraphic material from the Mithras cult is mostly from the third century AD but the material from Bitjanovica shows that the cult was already present there in the second century AD. It was mostly practiced by the army.

The cult of *Omphale*, the Lydian queen who was served by Heracles for three years, is very rare in the provinces of the Roman Empire. *Omphale* was one of the variants of the chthonic *Great Mother* alluded to by some authors of antiquity, so the addition of Heracles indicates eternal change. Her cult is found practically nowhere in the Balkans except in Dardania in the village of Lece near Leskovac. However she is not infrequently shown together with Heracles as examples on cameos/intaglios and on frescoes in Pompeii show. In the Lece find it is of interest that it was erected by a local inhabitant as can be seen by the imperial gentilicium *Aelius*.

Worship of *Pontos*, as *of Caelum* was deification of an idea. Originally the name *Pontos*, according to O. Gruppa, denoted a deity with the characteristics of *Hades*. But since this deity with such characteristics was not part of the Graeco-Roman pantheon its personification was a kind of theogonistic oriental understanding whose influence was also present in Hesiod's *Theogonia*. This deity is not found in the western provinces of the Roman Empire except in the village of Brazda on the territory of Scupi. As his worshippers came from the East the author considers he should be included among the oriental deities.

Syncretism is basic to the *Sabazius* cult. He is always shown with other deities and took on many elements of oriental cults. His was a nature cult of mystic orgies and was later the state cult of Cappadocians and Pergamons influenced by *Histian Zeus* and *Jahve Sabaoth* in communities of the Jewish diaspora, particularly in the Middle East. He was already in Antiquity considered to have originated in Thrace or Phrygia.

Variants of his name are: Greek *Sabazios*, Latin *Sabazius*, *Saovazios*, *Sebadius*, *Sēbasios*, *Sabasius*, *Zabasius*, *Zabazius*.

There are different theories concerning the etymology of the name and the characteristics of the deity. The name is considered to be Phrygian and derived from the cry «*enoi Saboi*» with the meaning of taking a deep breath or moving swiftly.

«*Jahve Zebaoth*» «Lord of Hosts» may be identified with Κύριος; Ζαπακ'0 in the Septuagint as the equivalent of $\text{Κόπιοι; Ζαπακ'JιοϚ}$. But some scholars consider that «*Sabazius*» comes from the Illyrian word *sabaia*, a kind of beer, which St. Jerome says the Illyrians made from grain. This conclusion is

arrived at because on his day there is an orgy of beer consumption - *sabata* - and his worshippers during the procession would fall into ecstasy. G. Bonfante identifies Sabazia with Dionysus-Liber (Eleutheros) attempting to explain it through the Slav word *svoboda*, linked to an intoxicating drink which raises people into a mystic state. Others believe that the name hides a Thracian-Phrygian nature deity associated with agriculture and fertility. In spite of all these possible derivations of the name the author considers that linguistically it is still an open question.

The deity is most often shown in art with three raised fingers ready to confer a blessing *benedictio latina*. He is also shown as a lion, serpent etc. which were carried during the rites of this cult. His presence is also confirmed in inscriptions on altars, statues and memorials.

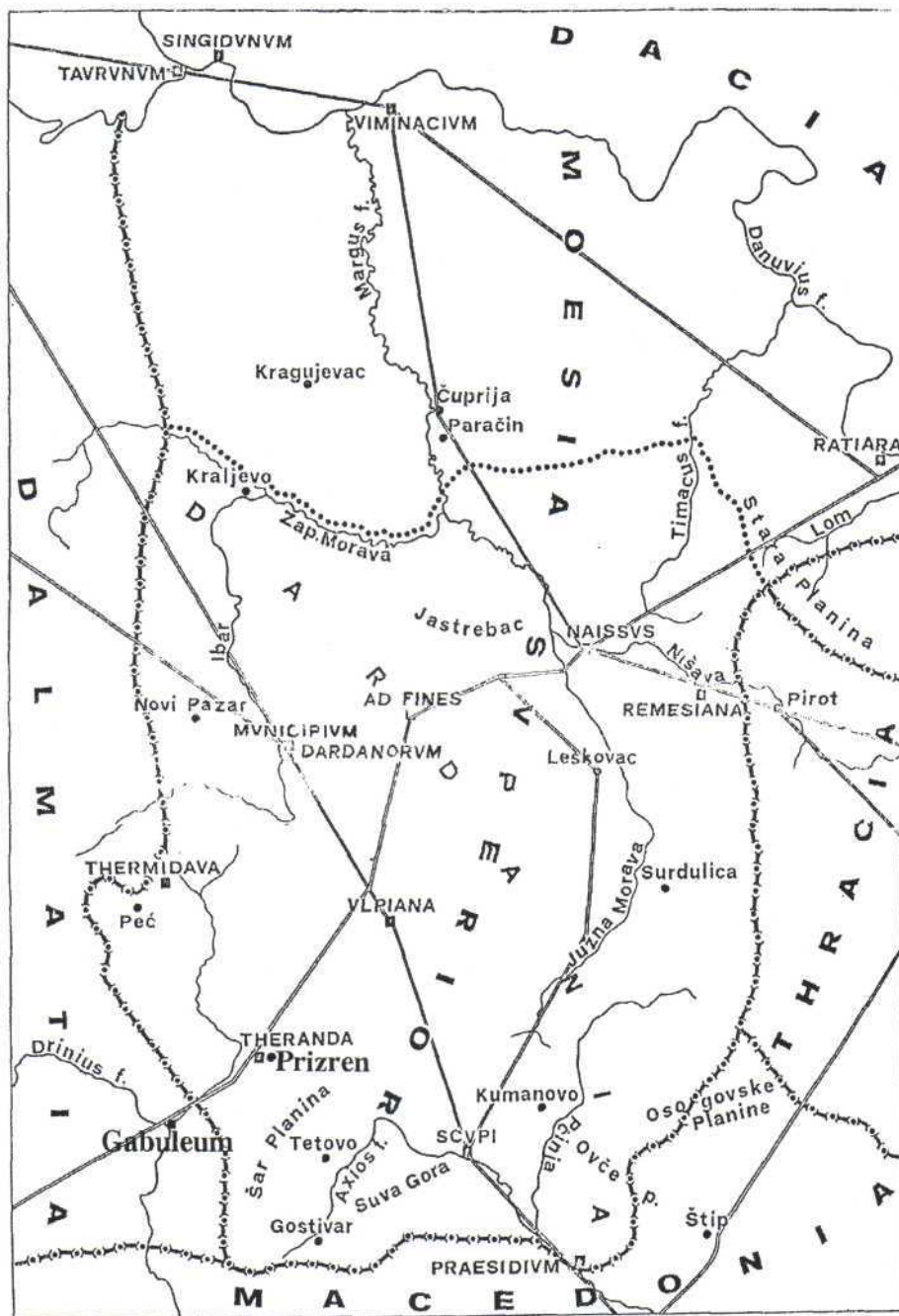
Unlike other Balkan and Danubian provinces in which the cult of this deity was widespread, in *Moesia Superior* only one votive altar has so far been found. It is in the village of Ravne and dedicated to the health of the Emperor. The inscription shows the year AD 241. This alone indicates that this cult did not play any great part in Dardania in spite of having some characteristics of Thracian-Phrygian cults.

The last oriental cult represented in Dardania the author considers to be a deification of *Terra (Tellus)*. Those who espoused this cult were mainly from the higher classes of society, the local aristocracy which included the *aediles*. He was considered to be the protector of certain provinces. Unlike Dacia, Pannonia and Dalmatia where this cult was widely followed, in Dardania it has been found in only the village of Brazda in Scupi. In *Moesia Superior* it occurs twice together with *IOM* and *Liber pater*. From the theogonic aspect it was characteristic of the East and as the dedicant of the votive mentioned above was oriental, the author considers that it too falls among oriental cults.

From all this the author concludes that Dardania, although it was located in a region which was a meeting point of civilizations, cultures and various religions had only sporadic and isolated documents indicating the presence of oriental cults. This shows that it was to a very limited extent under the influence of Hellenic and Roman civilization. What evidence we have of their existence comes mainly from the colony of Scupi, more exactly the municipal areas of Ulpian and Naisus that is the *civitates peregrinorum*. Available material also shows that there were not very many inhabitants in Dardania who came from the Orient.

Rukopis primljen 1. VII. 2001.

Rukopis prihvaćen 18. VIII. 2001.

- Antička naselja
- Suvremena naselja
- (---) Granice Dardanaca i Dardanije u antici
- (.....) Sjeverna granica Dardanaca i Dardanije u antici
- Putni pravci